

Dobrava MOLDANOVÁ
Ústí nad Labem

Fyzický a duchovní prostor v prózách realistických autorů

Povídka Terézy Novákové *S nůši* ze souboru *Úlomky žuly* (1902) líčí příběh Mařeny Loučkové, stařenky, která nalezla skromnou obživu vyřizováním pochůzek pro obyvatele Budislavi. Začíná dlouhou pasáží, popisující krajinu, kde hrdinka žila, a cestu do Proseče, která byla její každodenní trasou. Popis cesty je konkrétní a podrobný, skoro takový, jaký bychom očekávali spíš v turistickém průvodci než v beletrii. „Hned jak chodec při pískovcovém lomu z chalup souvislých vykročí ... octne se v lesíku »na hrázi«“. Následuje podrobný itinerář cesty s vlastivědnými odbočkami, aby nakonec dovedl poutníka k cíli.

Chodec pěší [...] pak sejde opět na silnici, mohutnými stromy vroubenou, místy do pískovcových skal vysekanou, do běla se lesknoucí, a po čtvrt hodinové po ní procházce dá se skrytou, strmě sestupující cestičkou [...]. Téměř na konci lesa setká se při umělém mostě nad líbezným lesním paloučkem sklenutým, opět se silnicí; další cesta k městečku vede lukami a poli, kolem Kadlecova lesa a misionářského kříže. Poboční, dosti zanedbanou ulicí, ústící na náměstí vedle katolického kostela, dospívá chodec konec své pouti.¹

Jádro povídky pak tvoří pohnutý příběh nemanželské dcery ze zámožného statku, která sama měla nemanželské děti s mužem, který se s ní teprve po létech oženil, ovdověla, opustily ji děti a nakonec umřela v bídě. Těžko si můžeme ověřit, zda je to autentický příběh skutečného člověka (i když nás literatura nejen té doby ujišťuje, že to

¹ Teréza Nováková, *S nůši; Kalendář paní a dívek českých*, 1896, knižně in: *Úlomky žuly*, 1902. Cit. dle výboru *Zrcadlení*, Albatros Praha 1981 s. 207–208.

je příběh v základních rysech ne zcela ojedinělý), ale jeho přesné zasazení do krajiny pomáhá vytvořit iluzi, že taková žena skutečně žila. Popis krajiny, pro dnešního netrpělivého čtenáře zbytečně retardující děj, je jakýmsi stvrzením, že se příběh, který čteme, skutečně udál, že Mařena Loučková skutečně existovala a že se autorka ve vylíčení jejího životního příběhu věrně drží reality: každý z nás přece může zopakovat trasu její každodenní cesty a tak být alespoň trochu spoluúčasten na jejím osudu.

Takových krajinopisných pasáží, pečlivě lpějících na regionálních realitách, můžeme najít v prózách autorů generace narozené okolo roku 1850 mnoho. Shodně se v nich setkáváme s množstvím konkrétních a ověřitelných detailů a zejména s konkrétními místními jmény, která, k radosti autorů literárních místopisů, přesně lokalizují vyprávěné. Lze snad říci, že jen málokterý region v Čechách neměl na přelomu 19. a 20. století „svého“ autora, který ho takto literárně zpřítomnil, a s nímž byl svázán místem narození nebo alespoň důležitou životní etapou a kam situoval svá díla. Jakési „předtaktí“ této vlny můžeme vidět v prózách Boženy Němcové (a to nejen v Babičce, kde literární fikce ovlivnila až dodneška naše vidění „babiččina údolí“) a Karoliny Světlé (a to nejen Ještěda, ale i Prahy), a naplno se rozvíjí u prozaiků ruchovsko-lumírovské generace, představující období vrcholného realismu u nás. S východními Čechami jsou spojeni Antal Stašek (*1843), Alois Jirásek (*1850), Teréza Nováková (*1853) a Karel Václav Rais (* 1859), Karel Klostermann (*1848), Josef Holeček (*1853), a také o generaci mladší Jindřich Šimon Baar (*1869) svá témata našli v jižních Čechách – abych jmenovala ty nejvýraznější. Pro čtenáře beletrie, který tehdy daleko méně cestoval než my dnes, to znamenalo jakési zmapování české krajiny, rozšíření jeho obzoru z regionu, který znal z autopsie, na odlehlejší kouty domova, jejich přiblížení a zdůvěrnění.

Krajina domova, vlasti je tu prezentovaná jako krajina půvabná a vlídná, působivá svým klidem a zádumčivostí. Příběhy, které se v ní odehrávají, vesměs s jejím rázem korespondují, jsou většinou příběhy drobných lidí, kteří v životě nic nedostali zadarmo, poctivě pracovali

a zkusili hodně bídy, často i ponižování a příkoří, a přesto zůstali lidmi s vysokými morálními nároky, nepřestali hledat smysl života a toužit po spravedlnosti. Bývají často spíš smutné než šťastně končící, ale vždycky obsahují dávku katarze, plynoucí z jasného vědomí hodnot a respektování tradičních, v křesťanství zakotvených morálních zásad. Konec konců i babička Loučková rezignovaně říká, že její osud je trestem za hříchy jejích rodičů i její vlastní. Společensko kritická nota těchto próz, vyzdvihovaná zejména v minulém období, nebývá explicitní; jejím druhým pólem je velmi silné povědomí o neměnném řádu světa a věčných morálních zásadách, které dávají jasná kritéria lidským činům.

Také Alois Jirásek své četné historické prózy (i méně četná díla s tématy vesnickými) zasazuje do konkrétní krajiny, kterou dobře poznal ať už v mládí, nebo s ním se pečlivě seznámil při přípravných studiích k jednotlivým dílům. Stačí prolistovat jeho texty, abychom zde našli velmi sugestivní, až malířsky viděné popisy či spíš líčení české krajiny. Proti věcnému popisu Novákové výtvarně nadaný Jirásek (chtěl se v mládí stát malířem) má smysl pro barvy a odstíny světla, jeho krajina je až impresionisticky náladová, nicméně vždy konkrétní a přesně určená. Román *Proti všem* otvírá působivá pasáž, zachycující předjitřní náladu jihočeské krajiny, jíž prochází před husity tři řeholníci.

Po šíru daleku, pod jitrním nebem, pole a pole; tmavohnědé ouhory, zelenavé lány mladistvého osení, měkkoty nasáklé včerejším deštěm. Jich nesčíslné brázdy se sbíhaly do dálky a splývaly v jednu spoustu hrud jakoby v rozčeřeném, hlinitém jezero... Z roviny, u blátivé cesty, vedoucí polí od Lužnice řeky pod Veselím na západ k Bukovsku, trčelo na mezi vymořené zimou – byloť koncem dubna – osamělé „boží znamení“, dřevěný, čtverhranný sloup s malým kovaným zrezivělým křížkem... Od „božího znamení“ vedla bídná cesta ještě kus polem, pak zabíhala do mokré louky. A na té louce, opodál cesty, kus nalevo nořil se z mrákotného, jitrního šera obrovitý stín osamělého rozložitého stromu... (Jirásek 1927 s. 1).

Krajina, vyličená v kalných barvách, tu vyjadřuje tíseň prchajících. Vzápětí se rozsvítí pochmurnou září, která doprovází zástup husitů, táhnoucích krajinou a zapalujících statky a městečka.

Jiráskovou zásluhou tak prostor krajiny dostává další rozměr: není to jen krajina současná s dobou vzniku díla, ale i krajina protkaná stezkami historie. Dodneška můžeme sledovat složitou trasu, jíž se ubírali naši tři uprchlíci z Louňovic na Příběnice (i když, jak upozornil Petr Černej v diskusi, historické předlohy této trojice měly jiný osud, než jaký jim Jirásek přiřkl v románu a jejich románový útěk z Louňovic na Příběnice se odehrál v trochu jiném čase) i cesty husitských oddílů, táhnoucích na Tábor. Současná krajina jakoby rezonovala minulostí, která tak přestává být daleká a abstraktní. Díky lokalizaci do konkrétního a známého prostoru vzniká dojem, že příběhy jsou nejen autentické, ale zejména jakoby současné: čtenář jejich prostřednictvím může prožívat příběhy dávných lidí, kteří ztělesňovali hodnoty, které právě Jiráskova generace vytýčila jako charakteristické hodnoty české národní povahy a které tehdejší čtenář spoluvyžnával. Prostor domova se tak zvětšuje ještě o časový rozměr.

Také Josef Holeček objevuje v krajině svého domova body, které spojují současnost s minulostí: jeho rodný kraj je především krajinou Chelčického, Husa a Žižky:

Za dvojími horami od nás je rodiště Husovo. Jen přes luka je rodiště Petra Chelčického. Den cesty je k rodišti Žižkovu –

zní úvodní věty první knihy *Našich*. Naše uvádí rozsáhlý esej *Jak u nás žijou i umírají*, kde charakterizuje rodnou krajinu a k jejímu charakteru vztahuje i povahu jejích obyvatel.

Avšak prve, nežli se přiblížíme lidem, třeba jest ohlednouti se po krajině, jež všude souvisí s povahou a duševními vlastnostmi člověka, rozbitého v ní trvale stánek pro sebe a své potomstvo (Holeček 1926 s. 7).

Ačkoliv *Naši* mají ambici být reprezentativním obrazem venkovského života a přesáhnout regionální horizont, čteme-li je s podrobnější mapou Vodňanska před sebou, zjistíme, že kraj *Našich*, byť je rozdělen na dvě „země“, Pudácko a Pujdácko, se rozkládá vlastně jen na několika desítkách čtverečních kilometrů jihovýchodně od Vodňan. Vesnice, do nichž jsou situovány jednotlivé příběhy, dělí jen malá vzdálenost, snadno překonatelná pěší chůzí. Můžeme nejen na mapě,

ale i v reálu sledovat detailně cesty Holečkových hrdinů mezi vesnicemi, a navíc můžeme číst na místních hřbitovech a na firmách současných podnikatelů rodová jména, s nimiž Holeček v Naších pracuje. V jeho rodných Stožicích, přesto, že se přes ně přehnala krajina devastující vlna kolektivizace, není nesnadné ztotožnit statek s nápisem „U Holečků“ se statkem jedné z ústředních postav, Jana Kojana; stačí se rozhlédnout, abychom uviděli hospodu, z níž Anýžka o posvícení vyházela oknem své nevídané nápadníky. Jen málo míst není přesně lokalizováno, vlastně jen Libějovický zámek a místa spojená s literárním knížetem Egonem, jemuž předobrazem byl značně zkarikovaný hrabě Buquoy.

Není to ovšem jen duchovní odkaz velkých osobností české reformace, který intelektuál Holeček opakovaně připomíná. Pro „naše“, prosté vesničany žijící v druhé polovině 19. století, je to minulost hodně rozmytá, neurčitá, zasutá různými desinterpretacemi, jak zjišťují prouští emisaři, přicházející sem před prusko-rakouskou válkou sondovat politickou náladu venkova. Daleko silněji je ovlivňuje duchovní klima barokního poutního místa. U kostelíka na Lomci se protínají lidské osudy, sem přicházejí lidé s nadějí na přímluvu Panenky Marie Lomecké, když je jim těžko.

Holečkova krajina je však nejen dějištěm reálných příběhů „ze života“, krajinou minulosti, ale i prostorem živých pohádek a mýtů, jakými jsou jistě sen Honzy Zlatovrcha o cestě jeho předka do Zlatého vrchu, s dávkou laskavého pousmání vylíčený zásah Panenky Marie Lomecké do života Ančičky a Adama, i poetická legenda o paní Smrti, která neodnesla zbožné selce Kojance jejího prvorozeného a moralita starého Boudy o křesťanské pokoře, s níž je nutno přijmout rány osudu a nezpěčovat se vůli boží.

Není důležité, zda je tato krajina pro procházejícího návštěvníka krásná. Nezúčastněný vidí kolem sebe spíš fádňí krajinu, to, čemu se říká kulturní step: pole a pole, střídané kosenými lukami. Krásu jí dává prožitek lidí, kteří v ní žijí a vnímají ji jako svůj domov. Vojta Boubín ze stesku po domově zběhl ze škol. Vrací se s obavami, ví, že na něj čeká rozezlený tatík. A přeci tento návrat vnímá radostně.

Když se blížil k domovu, když uviděl první známou ves, padl tvář do země a plače ji líbal. ... Jen blázni a nešťastníci mohou domov opouštět pro cizí kraje. Ale Vojtěch to n e m y s l i l v š e o b e c n ě [zvýraznila – D.M.], nýbrž jen a zvláště o své nejužší domovině. Chelčický kostelík, stojící o samotě na návrší, odkud se rozhlíží po vodňanské rovině, měl v j e h o p ř e d s t a v á c h [zvýraznila – D.M.] nevýslovný a neodolatelný půvab (Holeček 1928 s. 134).

I když prostor rodné krajiny hraje u Holečka velkou roli, při pozorném čtení zjišťujeme, že vlastně autor šetří krajinopisnými pasážemi, jaké jsem citovala z Novákové či z Jiráka. Všimá si spíš krajinných detailů: studánky na sadě, meze mezi dvěma poli, mikrokosmu zahrady, ale i cest, spojujících lidská sídla. Ať již se pohybujeme v intimním prostoru světnice, selského dvora, sadu za humny, návsi, či v širším prostoru otevřené krajiny, vždycky je to prostor zalidněný, plný různorodého života. Pozice vypravěče je tu také poněkud jiná, než v obou předchozích případech. U Novákové i u Jiráka prostor krajiny vidíme očima objektivního a neosobního vypravěče, u Holečka nám vypravěč referuje o tom, jak ho vnímají různé postavy, referuje o jejich prožitku prostoru, který je silně subjektivní a vázaný na konkrétní situaci. Sad za domem vidí očima malého dítěte, objevujícího svět, náves, kde se odehrávají klíčová setkání obce a rozehrávají jednotlivé příběhy, očima různých postav, které návsi procházejí. Holečkův text ve své žánrové mnohotvárnosti (vedle příběhů, které můžeme označit jako vesnické romance, je tu výrazný podíl esejistiky, folkloristických i pohádkových pasáží a legend) prezentuje prostor krajiny mnohočetně. Zimní krajinu líčí jednou očima Ačičky prchající před matčíným hněvem jako pustou a nepřátelskou, podruhé ji vidíme očima těžce postavy, prožívající okamžiky prvního sblížení s Adamem, jako kouzelně krásnou. Škála je velmi široká: uplatňuje se tu pohled intelektuálů, kteří sem promítají své pojetí historie i sociálního uspořádání světa (vedle autorského vypravěče knihy Jak u nás žijou i umírají, i pater Sterzinger, SJ., duchovní rádce knížete Egona, pruský emisar), pragmatické oči hospodáře (vedle sedláků ovšem i správce panství a samého feudála), ale zejména okouzlené oči dětí, vnímající krajinu domova jako scénérii pohádek, vyprávěných za dlouhých večerů při přástkách a draní peří.

Vypravování divy děje. Stěny se rozestupují a otvírají. Sněhového příkrovu není na polích a nivách, ale prostírají se po nich květované tafaty a brokáty luk. Jimi protékají potoky, hladí se rybníky, temení se studánky hlubánky. Na potocích panují vodní panny, na rybnících vodní mužové, nad studánkami se stkví podoba Panny Marie, jež vodu jich ochraňuje, aby nikdy nevyschla... (Holeček 1930 s. 232).

Jedním z charakteristických rysů realistické prózy je její mimesičnost². Úvod povídky Terézy Novákové, který jsem citovala na začátku, je příkladem topografického popisu, jaký známe z kanonických textů Balzakových či Stendhalových. V Jiráskově případě mimese poněkud ustupuje do pozadí. Krajina při vši konkrétnosti, signalizované místními jmény i přesnou topografií krajiny, není viděna neutrálně, smyslová naléhavost popisu spolupůsobí atmosféru příběhu. V Holečkově pojetí je obraz krajiny v jistém napětí s tím, jak ji může vnímat nezúčastněný divák, v tom smyslu je mimesičnost jeho textu poněkud oslabena ve prospěch symbolického a mýtického pojetí prostoru, kde skutečné a ze života odpozorované příběhy nabývají způsobem autorovy prezentace duchovních významů. Jedná se přece o to, jací NAŠI jsou, co ztělesňují, čeho jsou příkladem. Jejich mikrosvět několika čtverečních kilometrů je světem jen zčásti reálným, je též prostorem, do kterého Holeček, ovlivněn ruskými narodniki, vkládá svou vizi o ideálním uspořádání světa, kde dosud vládne pevný řád a tradiční hodnoty, jen zvenčí relativizované moderním světem, kde začíná vládnout kapitál, „peněžní soustava“, jako Holeček říká, která tento ideální svět narušuje a vyvolává řadu lidských tragédií. Jak v popisech krajiny, ve volbě lidských typů tak v interpretaci příběhů se velmi výrazně odráží autorova koncepce života, poměrně sofistikovaný názor na společenské uspořádání světa. Ačkoli autor své příběhy mnohočetně verifikuje ověřitelnými reáliemi z topografie, z folkloru, užíváním dialektu, jmény postav a dalšími prostředky, vytváří složité strukturovanou a svébytnou literární fikci, vyjadřující jeho životní postoje a názory daleko spíše, než aby byla prostou kronikou, věrným obrazem toho, „jak u nás žijou i umírají“.

² Vedle klasické práce Auerbachovy, která pod titulem *Mimesis* vyšla česky 1968, odkazují na práci Zdeňka Hrbaty (2005, s. 317–511).

Na několika příkladech, které jsem uvedla, je snad zřejmé, že obraz konkrétní krajiny a života v ní není u realistických autorů jen plochou kulisou příběhů „jako ze života“, ale vytváří důležitou dimenzi jejich textů, dává jim další rozměr. Na rozdíl od romantické krajiny, ve svém dramatickém reliéfu člověku nebezpečné až nepřátelské, či umělé krajiny dekadentů vzniká tu přímo kanonický prostor české krajiny jako bezpečného, důvěrně známého a drahého domova, jako čehosi, co souvisí úzce se sebe – uvědomováním moderního národa, s jeho moderní mytologií. Tento obraz krajiny se stal součástí ideologie moderního českého národa, který se hlásil ke svému venkovskému původu (přísluvečně „české chaloupky“) a z venkovského života, interpretovaného touto generací (a ze svébytné interpretace historie, založené Palackým a v beletrii fixované zejména Jiráskem) odvozoval hodnoty moderního češství. Do značné míry bylo vidění venkovského prostoru jako duchovního prostoru, které rozvinuli realističtí autoři, živé téměř do současnosti. Ještě nedávné generace, spjaté daleko víc s tradičním venkovským prostředím než generace dnešní, tento mýtus přijaly za svůj. Teprve druhá polovina 20. století, kdy došlo k zásadnímu rozrušení struktury české společnosti, a k radikální proměně českého venkova, tyto vazby převala. Dnes už realistické texty v jejich ideologizující a mytologizující funkci téměř nevnímáme, vystupuje do popředí jejich mimesičnost, protože je čteme jako zprávu o prostoru, pro nás už skoro exotickém, a ovšem i jejich obsah přímo existenciální.

Literatura

- Holeček J., 1926, *Naši*, kniha první. *Jak u nás žijou i umírají*, 4. vyd., Praha.
- Holeček J., 1928, *Naši*, kniha čtvrtá. *Boubín*, 4. vyd., Praha.
- Holeček J., 1930, *Naši*, kniha pátá. *Adamova svatba II.*, 4. vyd., Praha.
- Hrbata Zd., 2005, *Prostor, místa a jejich konfigurace v literárním díle*, [in:] F. Červenka a kol., *Na cestě k smyslu. Poetika literárního díla*, Praha, s. 317–511.
- Jirásek A., 1927, *Proti všem*, 10. vyd., Praha.
- Nováková T., 1902, *Úlomky žuly*, Praha.
- Nováková T., 1981, *Zrcadlení*, Albatros, Praha.